

TURKISTON JADIDLARINING MAORIF, MATBUOT VA BOSHQA SOHALARDA OLIB BORGAN FAOLIYATLARI

Boltayev Izzatbek Xurmatbek o'g'li

Urganch davlat universiteti Magistratura bo'limi Tarixshunoslik,
manbashunoslik va tarixiy tadqiqot usullari yo'nalishi 2-kurs magistranti

E-mail: Izzatbek.93@list.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jadidlarning maorif sohasida amalga oshirgan ishlari, Turkistonda maktab tizimining mukammallashtirilishi, jadadid matbuotining tashkil qilinishi va jadidlar tomonidan amalga oshirilgan ishlar to'g'risida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: "Savtiya", Jadid, Qo'qon, Samarqand, Toshkent, Andijon, Xiva, To'qmoq, Yangi Marg'ilon, Eski Marg'ilon, Kattaqo'rg'on, Qizil O'rda, Turkiston, Chust, Chorjo'y, Termiz, Marv, Kavkaz, "Taraqqiy", "Sadoi Turkiston", "Ulug' Turkiston", "Hurriyat", A. N. Samoylovich

ACTIVITIES OF TURKESTAN JADIDS IN EDUCATION, PRESS AND OTHER FIELDS

ABSTRACT

This article provides information about the work of the Jadids in the field of education, the improvement of the school system in Turkestan, the establishment of the Jadid press, and the work done by the Jadids.

Keywords: "Savtiya", Jadid, Kokan, Samarkand, Tashkent, Andijan, Khiva, Tokmok, New Margilon, Old Margilon, Kattakurgan, Kyzil Orda, Turkestan, Chust, Chorjoi, Termiz, Marv, Kavkaz, "Taraqqi", "Sadoi Turkestan", "Ulug' Turkestan", "Hurriyat", A. N. Samoylovich.

KIRISH

Mubolag'asiz aytish mumkunki, mazkur davrda yuzaga chiqqan na siyosiy, na madaniy biror hodisa yo'qki, uning e'tibor va tasir doirasidan chetda qolmagan.

Jadidchilik g'oyalarga erta bahorning shiddatli shamollari singari po'panak bosib, biljirab ketgan o'rta asrchilik turmushini eng pastki qatlamlarigacha ochib tashlagandir. Momaguldirak bo'lib, millat va Vatanning hayot-mamot masalasi kun tartibga qo'yilgani haqida bong urdi ham. Chaqmoqdek chaqnab, uning bag'ridagi jarohatlarni yoritgan. Obirahmat bo'lib, ona Turkiston ko'ksidagi maorif, matbuot,

teatr nihollarga hayot baxsh etdi. Bu go'yalarning asosida milliy uyg'onish, milliy mustaqillik uchun kurash, milliy g'oya yotar edi.[1]

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev ta'kitlaganlaridek: "Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz."[2]

Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi".Jadidchilik harakati, shu vaqtgacha Islom dunyosida sira ham ko'rinmagan ilg'or va tezkor o'qitish "Savtiya" (tovush) usuliga asoslangan jadid maktablari tashkil topishidan boshlandi. Bu maktablarda bolalar bir yilda savod chiqarib, mukammal o'qish va yozishni o'zlashtiradi. Buning uchun esa qadim an'anaviy musulmon maktablarida 5-6 yil o'qish kerak bo'lar edi. Aytish mumkinki, "Savtiya" usulidagi jadid maktabi Vatanimiz tarixidagi buyuk kashfiyotlar silsilasini boyitdi.

Jadidchilikning poydevori, tamal toshi usuli jadid maktabi edi. Bu tabiiy. Hamonki maqsad jamiyatni yangilamoq ekan, uni yangi avlodgina qilishi mumkin edi. Yangi avlodni esa yetishtrimoq lozim. Eski an'anaviy usulda bu ishni amalga oshirish qiyin. U tezkorlikni talab qiladi.[3] Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta'lim-tarbiya hamda ilm o'zaro uyg'unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o'tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy – dunyoviy ilmlarni o'rgandi. Jadid maktablarida qur'onikarim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o'qitila boshlandi.

Jadid maktablari to'rt (boshlang'ich) va yetti yillik edi. Masalan Munavvarqori Abdurashidxonovning yetti yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi o'zlashtirgan holda jadid maktabida o'qituvchi, maschitlarda imom bo'lish, madrasa va hatto, xoriydagi dunyoviy oliy o'quv yurtlarida o'qish, savdo va boshqa korxonalarda kotib bo'lib ishlash malakasiga ega bo'lganlar. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo'qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi.

Maktablar asosan 1 – 4 sinfdan iborat boshlang'ich maktablar bo'lgan. 1913/14 o'quv yilidan ayrim joylarda 2 bosqichli tizim joriy qilina boshlandi. Bu tizimdagi maktablar namuna maktablari deb atalib, ularning 1 – bosqichi tahziri (boshlang'ich) sinflar, 2 – bosqichi rushdiy (yuqori) sinflar deyilgan. Xususan, M. Abdurashidxonovning namuna maktabi, A. Shakuriyning Samarqanddagi va A. Ibodievning Qo'qondagi maktabida rushdiy (yuqori) sinflar (5 – 6 sinf) ham ish boshlagan.

Jadid maktablari pullik va pulsiz edi. Har oyiga ota – onalar baholi qudrat, bir so'mdan bir yarim so'mgacha pul to'ladi. Bu o'rinda har ota – ona o'zlarining boylik va kambag'allik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 20 – 35 % gacha

kambag'al va nochorlarning bolalari tekin o'qitilib, o'quv qurollari bilan ham ta'minlangan. O'ziga to'q oilalar esa o'z xohishi bilan uch so'mdan va undan ham ko'p pul bergan. Bulardan tashqari jadidlar shaxsiy va ularning o'zlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablag' bilan ta'minlab turgan. [4]

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar kalta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obro' qozondilar. Jadid maktablari qat'iy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi bo'lib, jadidlar o'quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo'yishni joriy etdilar.

“Usuli jadid” nomini olgan “usuli savtiya”ga asoslangan maktablar mohiyat e'tibori bilan “rus-tuzem” maktablariga qarshi vujudga keldi. “Usuli jadid” maktablarida milliy ma'naviyati yuksak, millat, Vatan istiqboli uchun jon kuydiruvchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirish birinchi o'rinda turgan. Jadid pedagoglarining buyuk xizmatlari shundaki, ular maktablarda ona tilida ta'lim-tarbiya berishga, milliy adabiyot, musulmon dini va ma'naviyati asoslarini o'qitishga hal qiluvchi masala sifatida qaradilar. Chunki ular millatning o'zligini saqlovchi asosiy vosita ona tili va milliy adabiyot deb bildilar [5].

1909 yilda Rossiya Davlat dumasida – «G'ayri ruslarning davlat tasarrufidagi maktablarda ta'lim-tarbiya qaysi tilda olib borilishi kerak?» degan mavzu yana muhokama etiladi. Unga binoan «turkistonliklarning adabiy tili yo'qligi» sababli ta'lim-tarbiya faqat rus tilida olib boriladi, agar mahalliy so'zlarga ehtiyoj tug'ilgan taqdirda esa arab yozuvida emas, faqat kirill yozuvida ta'lim beriladi, degan farmoyish e'lon qilinadi. Bu farmoyish turkiyzabon ziyolilarning, pedagoglarning qattiq noroziligiga sabab bo'ldi. Unga qarshi «Tarjimon» gazetasida e'lon qilingan «Chig'atoy tili» sarlavhali maqolada quyidagilarni o'qiyimiz: «Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo qit'alarining shevalari eski chig'atoy shevasidir. Bu sheva adabiy o'ldig'i butun jahona ma'lumdur. Hatto turk shevai adabiyalarining eng qadimi va mabdoi o'ldug'i lisoniyun (tilshunoslar) oldida masdaq (tasdiqlangan)dur. Taftazoniylar, Ahmad Yassaviylar, Ali Qushchi, Alisher Navoiy va boshqalar vujudga keltirmish Turkiston tili nechuk «tilsiz», «adabiyotsiz» ot o'linur?! Rus millatining lisoni adabiy o'lmadig'i zamonda Lomo'no'suf, Pushkin kabi rus adiblarining vujudidan uch va to'rt yuz sana muqaddam («Muhokamat ul-lug'atayn» risolasina boq!» – gazeta izohi – U.D.) Chig'atoy, ya'ni Turkiston tili forsiyya foyiq (g'olib) bo'lindig'i da'vo o'linurda, bugun Turkiston belisondur, deyu nasil (qanday) hukm o'linur?! Kiyev va Mo'sqva baldalarinda rum va lotin lisoninda biror rahbon (rohiblar) shqolasi ta'sis edilmasdan muqaddam Buxoro va Samarqandda ilmi tibb, hay'at, falsafa, ta'rix, jug'rofiya, xandasa va soira dars va tehsil edilur. Ulug'beklar, Forobiylar, Ibn Sinolar kabi turk

hukamosi yetishur-da, buyuklarning ahfodi (avlodi) bu kun nechuk tilsiz ot o‘linur?!»[6]

NATIJALAR

Maktab ochgan jadidlar dastur, qo‘llanma va darsliklarni ham o‘zlari yaratdilar.

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar katta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obro‘ qozondilar. Jadid maktablari qat‘iy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi bo‘lib, jadidlar o‘quvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qo‘yishni joriy etdilar. O‘quvchilar sinfdan-sinfga o‘tish va bitirish uchun jamoatchilik oldida ochiq chorak, yillik va bitiruv imtihonlarini topshirganlar.

Jadid maktablari ochilishi bilan ba‘zi joylarda qadim maktablari bo‘shab qoldilar. Natijada qadim va jadid maktabdorlari o‘rtasida jiddiy qaramaqarshiliklar paydo bo‘ldi. Bunga mutaassib qozi mulla va ulamolar ham qo‘shildilar.

Jadid maktablarining jami soni va ular qayerlarda ochilib faoliyat yuritganligi haqida hozircha to‘la ma‘lumot yo‘q. Lekin, 1903 yilda birgina Toshkentda 20 ta (shundan 2 tasi o‘rta), jadid maktablari bo‘lgan. Ma‘lumki, 1909 yildan keyin jadid maktablari qattiq nazorat ostiga olinadi, arzimasi bahonalar bilan yopiladi. Ularda o‘qitiladigan adabiyot va darsliklar “oxranka”ning diqqat markazida bo‘ladi. Jadid maktablari Buxoro, Samarqand, Toshkent, Andijon, Xiva, To‘qmoq, Yangi Marg‘ilon, Eski Marg‘ilon, Kattaqo‘rg‘on, Qizil O‘rda, Turkiston, Chust, Chorjo‘y, Termiz, Marv shaharlarida ochiladi. Shuningdek, Juma (Samarqand viloyati), Qovunchi (Toshkent viloyati), To‘raqo‘rg‘on (Namangan viloyati), Po‘stindo‘z (Buxoro viloyati) kabi katta qishloqlarda ham jadid maktablari ochilgan. Jadid maktablari M.Behbudiyning yozishicha, 15-20 yil ichida jami Kavkaz mamlakatlari, Eron, Hind, Misr, Hijoz va boshqa joylarida ham joriy bo‘ldilar.

Jadidchilikning asosiy maqsadlaridan biri mamlakatda zamonaviy (yevropacha) oliy ta‘limni yo‘lga qo‘yish bo‘ldi. Universitet tashkil etish g‘oyasi Turkistonda ilk bor 1892 yilda Ismoilbek Gaspirali tomonidan olg‘a surildi. I. Gaspirali 1906 yilda, yana “Tarjimon” gazetasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri Buxoro amiri va Xiva xoniga murojaat qilib shunday deydi:

“Fuqoroyi islom sizlardan mol istamas, osh istamas. Din-”Qur‘on”dan, jon xudodan. Siz davlatlik xonlardan aholiga ehson etiladigan narsa-nashri maorifga, taraqqiyot va kamolatga omil bo‘luvchi oliy darajalik maorif maktablaridir. Ko‘hna madrasalari ko‘p Buxoroi sharifda va Xivada endi biror dorilfununi islomiya ta‘sis etmoq lozim. Bu dorilfununlarga bir daraja ilm olgan talaba qabul qilinib, tarix, jo‘g‘rofiya, kimyo, handasa, ilmi huquq, usuli idorayi davlat, ilmi iqtisod va boshqa

lozim fanlar, turkiy, forsiy, rusiy va fransaviy tillar o'rgatilsa... Ushbu dorilfununlarda muallim va mudarrislik qila oladigan ahli kamol bor.”

Jadidlar oliy ta'limning asosi universitet tashkil etish uchun Toshkent shahar Dumasidan ham foydalandilar. Munavvarqori, Fitrat, M. Behbudiy, U. Asadullaxo'jaev va boshqa jadidlar milliy dunyoviy oliy ta'lim g'oyasini o'z asar va maqolalarida keng targ'ibot-tashviqot qiladilar. Oliy ta'limga zamin yaratish uchun, jadid maktablarida dunyoviy ilmlar o'qitildi, xorijga yoshlar o'qishga yuborildi.

Dunyoviy, hozirgi zamon oliy o'quv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918 yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq bo'ldilar.

Zolim “oq poshsho” Nikolay II inqilobiy-demokratik harakat bosimi ostida 1905 yil 17 oktabrda maxsus manifestga imzo chekib, demokratiya, matbuot va so'z, har xil yig'inlar o'tkazish erkinligini joriy qilishga majbur bo'ldi. Buni jadidlar katta quvonch bilan kutib oldilar.

Mana shundan so'ng jadidlar millat himoyasi uchun jangovar qalqon va muazzam minbar bo'lgan gazeta va jurnallarni tashkil etish uchun juda shaxdam kurashadilar.

MUHOKAMA

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Yangi O'zbekiston” gazetasiga bergan intervyusida jadidlar to'g'risida va ta'lim tizimi to'g'risida shunday fikrlarni bildirib o'tgan: “O'tgan asrning boshlarida yurtparvar, millatparvar bobolarimiz “jadidchilik”, ya'ni yangilanish va erkinlik, adolat va tenglik, ilm-ma'rifat va milliy o'zlikni anglash g'oyalarini bayroq qilib, kurash maydoniga mardona chiqqanlarini barchamiz yaxshi bilamiz. Bu ulug' zotlarning maqsadi – jaholat va qoloqlik girdobida qolib kelayotgan Turkiston xalqini dunyoviy ilm-fan, ilg'or kasb-hunarlar bilan qurollantirib, umumbashariy rivojlanish yo'liga olib chiqishdan iborat edi.

Jadidlar tomonidan tashkil etilgan yangi usuldagi maktablar, teatr, kutubxona va muzeylar, gazeta va jurnallar, Turkiston farzandlarini chet ellarga o'qishga yuborish maqsadida tuzilgan xayriya jamiyatlari xalqimizni necha asrlik g'aflat uyqusidan uyg'otdi, milliy ozodlik harakati uchun beqiyos kuch berdi.”[7]

Toshkentda Ismoil Obidiy “Taraqqiy” (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov “Xurshid” (1906), Abdulla Avloniy “Shuhrat” (1907), Saidkarim Saidazimboev “Tujjor” (1907), Ahmadjon Bektemirov “Osiyo” (1908), Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev “Sadoi Turkiston” (1914-1915) gazetalari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o'g'li (Sayyox) “Al-Isloh” (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo'ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo'ja Behbudiy “Samarqand” ruscha (1913) gazetasi va “Oyna” (1913-1915) jurnalini, Qo'qonda Obidjon Mahmudov “Sadoi Farg'ona”

(1914) gazetalarini chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya “oxranka”ning ayg‘oqchilari kuzatuvini, ta’qibi ostida bo‘ldilar.

Jadid matbuoti 1917 yil fevralda rus podshosi taxtdan ag‘darilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oralig‘ida fevraldan oktabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov “Najot” (1917 y. mart), A. Battol “Sho‘roi islom” (1917 y. may), Abdulla Avloniy “Turon” (1917 y.), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov “Kengash” (1917 yil iyun), “Ulug‘ Turkiston” (1917 y.), Qo‘qonda Bo‘lat Soliev “El bayrog‘i” (1917 y. sentabr) gazetalarini, H.H. Niyoziy “Kengash”, Ashurali Zohiriy “Yurt” (1917 yil iyun) jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda “Hurriyat” (1917 yil aprel) gazetalarini chop etdilar.

Buyuk millatparvar jadidlar, jadid matbuoti orqali millatni o‘z madaniy iqtisodiy ahvoli, siyosiy qaram va huquqsizligini anglatishga, unda bosqinchilarga qarshi nafrat, milliy istiqlolga ishonch ruhini tarbiyalashga muvaffaq bo‘ldilar. Shuning bilan birga ular milliy muxtoriyat va jumhuriyat g‘oyasini, millatlararo tenglik va qonqarindoshlikni targ‘ibot qilishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yadilar.

Akademik A.N.Samoylovich jadid adabiyotini o‘rganib, 1916 yilda “Turkistonda yangi adabiyot maydonga keldi. Bu men uchun kutilgan xol edi” deb yozgan edi. Darhaqiqat, olim uchun kutilgan “Yangi adabiyot”-jadid adabiyoti bo‘ldi. Bu adabiyot o‘z mazmun va mohiyati hamda janrlariga ko‘ra, ming yillar davomida shakllanib rivojlangan mumtoz adabiyotimizdan tubdan farqlanuvchi yangi adabiyot bo‘ldi.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki jadidlarning Maorif va matbuot sohasida olib brogan ishlari taxsinga sazovor. Ularning amalga oshirgan ishlari bugungi kun uchun ham dolzarb xisoblanadi. Ma‘rifatparvar jadidlar tomonidan yozilgan asar va darsliklardan bugungi kunda fanlar sohalari(tarbiya, ma‘naviyat, tarix, pedagogika va boshqalar)da foydalanilsa, maktab darsliklariga kiritib borilsa foydadan xoli bo‘lmaydi.

Jadidlarning “usuli jadid” maktablari uchun yaratgan darsliklari yetarlicha o‘rganib chiqilmagan, hatto ularning ko‘p qismi hozirgi tilimizga tarjima qilinishga muhtoj. Shularni hisobga olgan holda tadqiqotchilar va tarjimonlar tomonidan tarjima ishlariga ko‘proq e’tibor berish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Begali Kasimov "Milliy uyg‘onish" Tashkent. " Manaviyat" 2002. Page 4.
2. Address of President Shavkat Mirziyoyev to the Parliament dated January 24, 2020.
3. Begali Kasimov "National Awakening" Tashkent. " Manaviyat" 2002. Page 17.

4. Usmanov Q., Sodikov M., Oblomurodov N. History of Uzbekistan. Part I. -T.: 2002. -B. 234
5. Dolimov. Ulug‘bek, "Jadidchilikning tamal toshi" "World literature", 2010, issue 1.
6. Chig‘atoy dili. // Tarjimon, 1911, March 4.
7. President of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev from an interview with "Yangi O‘zbekiston" newspaper.